

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

134:1 • 2014

Plikt och undantag

Vapenfrilagstiftningen och det manliga medborgarskapet i Sverige 1965–1978

HELENA EKERHOLM *Umeå universitet*

I denna uppsats undersöks hur vapenfrilagstiftningen i Sverige diskuterades och förändrades under de politiskt dynamiska 1960- och 1970-talen. I ljuset av värnpliktens historia som en manlig medborgerlig initieringsrit är vapenfrilagstiftningen ett fönster mot en förändrad definition av det manliga medborgarskapets innehåll, särskilt de plikter som skulle uppfyllas och den samhälleliga fostran som skulle göra pojkar till män.

När allmän värnplikt infördes i Sverige 1901 fick rösträttsförkämparna ett starkt argument till förfogande. Om staten krävde uppoffringar av sina medborgare borde något också ges till desamma. Rösträttsargumentet och slagordet ”en man – en röst – ett gevär” gjorde intryck även i kretsar som var mer restriktiva i fråga om allmän rösträtt.¹ Det har sedan värnpliktens införande emellertid funnits de som tvekat inför uppgiften. Värnpliktslagarna har efterhand kompletterats med lagar som både stadfäst och reglerat individens rätt att avstå vapenbruk. I värnpliktsvägrandets problematik ligger en konflikt mellan samhällets och individens respektive intressen och rättigheter. Men det innebär också en genusbetingad konflikt med en normativ definition av det manliga

---

1. Görel Granström, *Värnpliktsvägran: En rättshistorisk studie av samvetsfrihetens gränser i den rättspolitiska debatten 1898–1924* (Uppsala 2002) s. 35–37; Thomas Janoski, *Citizenship and Civil Society: A Framework of Rights & Obligations in Liberal, Traditional, and Social Democratic Regimes* (Cambridge 1998) s. 182–183; se även Margaret Levi, ”Conscription: The Price of Citizenship”, i Robert H. Bates (red.), *Analytic Narratives* (Princeton 1998).

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen double blind peer review.

Fil. dr Helena Ekerholm, f. 1981, är verksam vid Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet. Hon disputerade 2012 på avhandlingen *Bränsle för den moderna nationen: Etanol och gengas i Sverige under mellankrigstiden och andra världskriget* (Umeå 2012).

E-post: helena.ekerholm@umu.se

medborgarskapets innehåll och villkor, eller för att använda sociologen Raewyn Connells teoretiska begrepp, hegemonisk maskulinitet,² i det här fallet omsatt i politisk praxis.

Empiriskt fokus i denna studie är vapenfrilagstiftningens utformning samt diskussionen kring dess formuleringar och praktiska tillämpning med särskild hänsyn till gradering av vapenvägrares motiveringar, önskvärda tjänstgöringsområden och medborgerlig plikt som idé. Det analytiska syftet är att, med vapenfrifrågan som fall, diskutera en förändrad politisk hegemonisk maskulinitet i Sverige under 1960- och 1970-talen. Undersökningsperioden sammanfaller med ett ökat antal vapen- och totalvägrare i fredstid, vilket påkallade lagändringar och återaktualiserade frågan om det manliga medborgarskapets villkor. Hur omvärderades värnplikten som fostrare av det maskulina medborgarskapet? Hur relaterades och graderades vapen- och totalvägrare till varandra, som svenska män och medborgare?

Värnplikten som maskulin plikt har i Sverige studerats av statsvetarna Erika Svedberg och Annica Kronsell. Mannen har genom värnplikten som praktik givits en identitet som nationens försvarare. Enligt normen är mannens plikt att försvara fosterlandet medan kvinnan är volontär eller civilanställd inom administration, matutskänkning eller vård. Vid sidan av de försvarsuppgifter kvinnor har tilldelats har de fyllt en roll som civil hejarklack som håller sig i den privata sfären där de stödjer sina soldater. Ett av fundamenten för militarismen som koncept är en könsbaserad dikotomi mellan försvararen och den som ska försvaras.³ Som etnologen Susanne Wollinger har observerat representerar värnplikten även på ett individuellt plan skolning in i manlighet. Värnplikten har varit en maskulint glamoriserad, homosocial, eller socialt samkönad, initieringsrit, genom vilken pojkar blir vuxna män och fullvärdiga medborgare.⁴ Den finländske historikern Anders Ahlbäck har emellertid, i enlighet med Raewyn Connells och James W. Messerschmidts teoretiska vidareutveckling, visat att kvinnor, i egenskap av fasta eller

2. Raewyn Connell, *Maskuliniteter* (Göteborg 1999) s. 97–101.

3. Erika Svedberg & Annica Kronsell, "Plikten att försvara Sverige: Maskulinitet, femininitet och värnplikt", *Tidskrift för politisk filosofi* 2002:1, s. 19–20, 28–29; Annica Kronsell, *Gender, Sex and the Postnational Defense: Militarism and Peacekeeping* (Oxford 2012) s. 20–21; 25–26.

4. Susanne Wollinger, *Mannen i ledet: Takt och otakt i värnpliktens skugga* (Stockholm 2000) s. 125–129.

tillfälliga partners, döttrar, systrar, mödrar, arbetskamrater och dylikt, har inflytande över den föränderliga hegemoniska maskuliniteten, även i militärtjänstgöring som homosocialt sammanhang.⁵

Vapenvägrarfrågan belyser ytterligare en av den manliga värnpliktens genusdimensioner: skillnaden och motsättningen mellan de män som uppfyller den manliga plikten och de som vägrar och därmed utmanar de överordnade idéer som definierar den. Nationalstaten kan ge medborgare politiska rättigheter och social trygghet, men förväntar sig en motkompensation från densamma. Balansen mellan rättigheter och pliktuppfyllelse samt definitionen av vad plikten innehåller är emellertid strukturellt och definitionsmässigt föränderlig.⁶

Denna studie rör sig på ett politiskt och juridiskt plan och ansluter till historikern John Tosh's idéer om statens och politikens roll i formulerandet av en hegemonisk maskulinitet. Vapenfrilagstiftningens förändring blir en indikator på en förändrad definition av den ideala manliga samhällsmedborgaren och hur detta ideal både skapas ur idéer och normer och befäster desamma genom sina juridiska formuleringar och praktiska tillämpningar.⁷ Hegemonisk maskulinitet är inte att anse som normalt i rent statistisk mening, utan som en regional eller nationell, normativ representation av ett maskulinitetsideal. I realiteten omfattar det ytterst få män, men om dess innehåll råder det hög grad av kulturell samstämmighet. Som begreppet antyder är makt en central dimension; makt över kvinnor och över andra män, med andra maskulinitetsideal. Hegemoniska maskuliniteter behöver inte nödvändigtvis vara behäftade med negativa egenskaper, såsom våldsamhet eller maktutövning genom tvång. Men de formas utifrån makt och upprätthåller maktrelationer, utmanas av alternativa ideal och kritik, från exempelvis kvinno-, mans- och HBTQ-rörelser, samt förändras över tid. Därtill ska läggas ytterligare samspelande maktdimensioner, såsom klass, etnicitet och ras.⁸

5. Raewyn Connell & James M. Messerschmidt, "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept", *Gender and Society* 19:6 (2005) s. 848; Anders Ahlbäck, *Soldiering and the Making of Finnish Manhood: Conscription and Masculinity in Interwar Finland, 1918–1939* (Åbo 2010) s. 275–281.

6. Se t. ex. diskussion i Herman van Gunsteren, "Four Conceptions of Citizenship", i Bart van Steenbergen (red.), *The Condition of Citizenship* (London 1994); Granström (2002) s. 13.

7. John Tosh, "Hegemonic Masculinity and the History of Gender", i Stefan Dudink, Karen Hagemann & John Tosh (red.), *Masculinities in Politics and War: Gendering Modern History* (Manchester & New York 2004) s. 41–42, 48.

8. Connell & Messerschmidt (2005) s. 831–832, 839–840, 849, 853.

Sonya O. Rose, Karl Molin och Kent Zetterberg har i sina respektive publikationer visat hur värnpliktkritiker i Storbritannien och Sverige under andra världskriget profilerade sig gentemot maskulinitetsidealet i nazisternas Tyskland. Molins och Zetterbergs avhandlingar publicerades under 1970-talet och inbegrep inte senare begrepp som hegemonisk maskulinitet, men resultaten och deras analyser är intressanta i relation till senare genusteoretiska diskussioner. Formulerandet av hegemoniska maskuliniteter, vare sig det är på regional/nationell nivå eller i andra kollektiva grupperingar, sker i reaktion mot en upplevd annan. Dessa kan vara andra nationalstaters maskulinitetsideal eller de som ifrågasätter den egna kontextens genusordning genom att driva fram alternativa ideal. För demokratiska nationalstater som Storbritannien och Sverige blev det därmed centralt att påpeka att en demokratis inre styrka visas i dess barmhärtighet och generositet gentemot avvikare samt att den egna nationens män stod för andra värden, såsom sympati för de svaga och en tro på det goda och fredliga, i kontrast till nazisternas hypermaskulina och blint lydiga krigarsjälar.⁹ Definitionen av det manliga medborgarskapets innehåll präglas alltså även av en politisk nationell självbild.

Material

Lagförändringarna är signifikanta för en förändrad idémässig syn på manlig medborgerlig plikt och som en konsekvens av ett ökat antal värnpliktsvägrare. År 1966 ersattes vapenfrilagen från 1943¹⁰ med en helt ny lag.¹¹ År 1978 genomgick vapenfrilagen förändringar efter en utvärderande statlig utredning.¹² Jag ämnar undersöka framför allt de båda utredningarna, lagen från 1966 och förändringarna 1978 samt debatten kring dem. Till grund för undersökningen ligger statens offentliga utredningar, debattprotokoll, utskottsskrivelser, voteringsprotokoll och svensk författningssamling. Eftersom materialet är omfattande ämnar jag inte ta hänsyn till små, enskilda lagförändringar som

9. Sonya O. Rose, "Temperate Heroes: Concepts of Masculinity in Second World War Britain", i Stefan Dudink, Karen Hagemann & John Tosh (red.) (2004) s. 187–188; Karl Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin: Socialdemokratisk riksdagspolitik 1939–1945* (Stockholm 1974) s. 59, 61–62; Kent Zetterberg, *Liberalism i kris: Folkpartiet 1939–1945* (Stockholm 1975) s. 69.

10. Svensk författningssamling (SFS) 1943:121, 1943:122.

11. SFS 1966:413, 1966:414.

12. För vapenfrilagen, se SFS 1978:524, 1978:602. SOU 1977:7.

gjordes mellan 1966, då en ny lag stiftades, och 1978, då den genomgick större förändringar som följd av en ny utredning. Däremot ska debatter under mellanåren illustrera hur nya aspekter togs upp och började beaktas.

Nystiftandet av och ändringarna i vapenfrilagarna i denna undersökning började med motioner från socialdemokratiskt och folkpartistiskt håll år 1963 om att lagarna 1943:121 och 1943:122 behövde ses över.¹³ Motionerna fick genomslag och ledde till en statlig utredning, som tillsattes 1964 och lades fram 1965. Direktivet för utredningen var att se över tjänstgöringens art och omfattning samt tjänstgöringsområdena.¹⁴ Året efter debatterades och röstades nya vapenfrilaggar genom i riksdagens kamrar.¹⁵ Vapenfrilagstiftningen var dock ett fortsatt ämne för riksdagsdebatt. År 1973 gav försvarsutskottet bifall till socialdemokratiska och folkpartistiska motioner om en översyn och utvärdering av vapenfrilagen.¹⁶ Utredningen, som tillsattes 1973 men som presenterade sitt förslag först 1977, bestod av fler sakkunniga och hade en bredare politisk representation än föregående sakkunnigrupp.¹⁷ År 1978 genomfördes ändringar till följd av utredningens utvärdering och lagförslag.¹⁸ Vid det laget hade de borgerliga partierna övertagit regeringsmakten från Socialdemokraterna.

Materialet är innehållsmässigt inte helt symmetriskt utan återspeglar sin tids problem. När en helt ny lag skulle stiftas 1965/66 var debatten inte lika omfattande, vilket också innebär att det inte finns debatt- och voteringsprotokoll i samma kvantitet som från de efterföljande åren, när frågan var av större allmänpolitiskt intresse.

13. Protokoll, Andra kammaren (AK) 1963:23, s. 91.

14. Utredningen genomfördes av den socialdemokratiska chefredaktören Frans Nilsson, Åke Paulsson, som var expeditionschef inom försvarsdepartementet, samt folkpartisten Einar Rimmerfors. Sekreterare var försvarsstabskonsulenten Sigward Olofsson. Statens offentliga utredningar (SOU) 1965:71, s. 5–9.

15. SFS 1966:413, 1966:414. Protokoll AK 1966:26, s. 74–115 och Första kammaren (FK) 1966:26, s. 49–73.

16. Riksdagens protokoll 1973:34, s. 123.

17. Sakkunniga bestod av justitierådet Carl Holmberg och riksdagsledamöterna Georg Andersson (S), Åke Gustavsson (S), Karl-Eric Norrby (C), Birger Möller (FP), Stig Gustafsson (S) och Märten Werner (H). SOU 1977:7, s. 3.

18. Riksdagens protokoll 1978:160, s. 136–147; 1978:162, s. 173–193.

Värnplikt och försvar: en bakgrund

Sverige har haft allmän värnplikt för män sedan 1892 års härordning och 1901 års försvarsbeslut.¹⁹ Efter försvarsberedningarna 1911–1914 började även partierna på vänsterkanten se försvaret som en del i en nationell överlevnadsstrategi i ljuset av ett hotande europeiskt storkrig. Åren 1939–1945 präglades av konsensus kring neutralitetsprincipen och ett starkt försvar. Pacifistiska strömningar inom Socialdemokraterna avtog; upprustningen sågs som ett nödvändigt ont. Kalla kriget och Sveriges läge mellan öst och väst fortsatte att ena partierna kring försvarsfrågan även efter beredskapstiden.²⁰

Under åren 1914–1945 blev folkförsvarets princip en lösning på svårigheterna med parlamentarisk insyn och kontroll över försvaret. Folkförsvaret skulle vara demokratins försvar och integreras med det civila samhället. Argument för att demokratisera försvaret och komma tillrätta med pennalism och översitteri fördes främst från vänsterhåll. Från att ha varit konungens och överklassens armé skulle folkförsvaret omstöpas till att tjäna alla befolkningslager. Idéerna stötte dock på motstånd inom högern och militären. "Krigets krav" lät sig inte förenas med demokrati inom försvaret. Order och pliktuppfyllelse ansågs nödvändigt i ett försvar i krig. Processen att komma tillrätta med övergrepp sågs som långsam och bara på sikt skulle problemen lösas.²¹

Svedberg och Kronsell kopplar det svenska försvaret till folkhemstanken, som tillsammans med neutraliteten var statens projektion av sig självt utåt, mot omvärlden. Internt präglades den nationella självbilden av folkhemmet: en social modell som eftersträvade alla medborgares välfärd. Tillsammans skulle individerna i det goda hemmet fylla olika roller för att uppnå välfärdsmålet.²² Värnplikten bör dessutom ses i ljuset av den svenska neutralitetspolitiken. Alliansfriheten, åtminstone i sin officiella tappning, innebar att Sverige inte kunde räkna med utländskt militärt bistånd i händelse av en invasion av främmande makt.²³ Neutraliteten förutsatte militär självförsörjning. På grund av det svenska

19. Kent Zetterberg, "Värnpliktsfrågan i svensk politik under 1900-talet: En översikt", i Jan Dahlström & Ulf Söderberg (red.), *Plikt, politik och praktik: värnpliktsförsvaret under 100 år* (Stockholm 2002) s. 46.

20. Zetterberg (2002) s. 49, 55–56.

21. Zetterberg (2002) s. 58–60.

22. Svedberg & Kronsell (2002) s. 19.

23. Hur alliansfritt Sverige i själva verket var har ifrågasatts av bl. a. Mikael Holmström, *Den dolda alliansen: Sveriges hemliga NATO-förbindelser* (Stockholm 2011).

territoriets storlek och befolkningsgleshet skulle ett försvar baserat på yrkesmilitär vara mycket kostsamt. Värnplikssystemet skulle hålla dessa kostnader nere samtidigt som nationen kunde förvissa sig om att kunna mobilisera stora befolkningsresurser till sitt försvar. De värnpliktiga skulle dessutom sprida de försvarspolitiska idéerna till resten av befolkningen.²⁴

Redan 1898 väckte liberaler frågan om undantagslagstiftning för samvetsömma, de individer som på grund av samvetskval inte kunde bruka vapen. År 1902 upprättades ett kungligt cirkulär som gav truppförbandschefer möjlighet att ge samvetsömma andra uppgifter än vapentjänst.²⁵ Problemet var emellertid att undantag sades kunna leda till att allt fler av individens samhällseliga uppgifter och plikter, såsom skatteinbetalning, skulle komma att ifrågasättas med hänvisning till individens samveten. Enligt rättshistorikern Görel Granström hette det att statens allomfattande intressen borde inte behöva stå tillbaka för individens små, personliga intressen.²⁶

Danmark hade redan 1917 lagstiftat om civiltjänstgöring på både religiösa och politiska grunder. I Sverige ansågs dock religiösa och politiska värnpliktsvägrare vara dikotoma begrepp. De politiska värnpliktsvägrarna sågs som simulanter i motsats till uppriktigheten i de religiösa vägrarnas motiv. Enligt kommittén som skulle utreda möjligheterna för vapenfri tjänst 1918 sågs emellertid de senare som fixa idéer eller uttryck för religiös fanatism. De religiösa vägrarna var enligt kommittén den största kategorin. Övriga värnpliktsvägrare kunde vara antimilitarister som ville störta samhällsordningen och omintetgöra statens krigsmakt, pacifister som inte var samhällsomstörtande men ogillade krig, samt etiker som upprördes av krigets brutalitet utan att bygga sin uppfattning på religiös grund. Andra aspekter som sades spela in var lättja, rädsla för krigsmakten eller avsky för kasernlivet.²⁷

Vapenfrilagen 1966: krav på förändring

Den vapenfrilag som denna undersökning utgår från stiftades 1966. I kalla krigets ideologiska polarisering och dikotomi var rädslan för ett

24. Svedberg & Kronsell (2002) s. 24–25.

25. Granström, (2002) s. 61, 79.

26. Granström (2002) s. 116–117, 121–122, 146.

27. Granström (2002) s. 128, 143, 146, 155–156.

förintande atomkrig stark. Samtidigt förordade Socialdemokraterna och Vpk nedskärningar i försvarsbudgeten och en årlig prövning av försvarsbudgeten, till de borgerliga partiernas missnöje.²⁸ Kubakrisen 1962 ansträngde relationerna mellan stormakterna, men ledde efterhand till vad historikern Kjell Östberg kallar ett "tilltagande töväder".²⁹ Under andra hälften av 1950-talet präglades den svenska försvarspolitiska debatten av möjligheterna att utveckla en svensk atombomb. Medan de borgerliga partierna var för tanken, stod Socialdemokraterna splittrat. Motståndet var starkast bland socialdemokratiska kvinnor.³⁰

Lagen från 1943 gav värnpliktiga i djup samvetsnöd möjlighet till vapenfritjänst. Men tjänstgöringsområdena rörde sig främst om arbete för krigsmakten. Ärendena sköttes inom militärorganisationen, som krävde starka bevis för den sökandes uppriktighet. Inskrivningsmyndigheten fattade beslut utifrån detaljerade ansökningar som inbegrep polisintyg gällande den sökandes vandel samt intyg från två trovärdiga närstående som känt den sökande under lång tid och därmed kunde ge utförliga upplysningar om den sökandes livsföring och religiösa övertygelse.³¹

Sakkunniga, som tillträdde 1964, konstaterade att krigets förutsättningar hade förändrats. Kriget var totalt och försvaret skulle utformas i enlighet med de nya premisserna. Alla samhällets resurser samordnades för ett genomgripande totalförsvar. Varje medborgare av manligt kön ålades att göra sin plikt inom krigsmakten och civilförsvaret, även om inte alla kunde tvingas att utföra vapentjänst.³²

Vapenfrilagen 1966: grunder för vägran

Lagtexten från 1943 skiljde inte mellan religiösa och etiska motiv. Utredningen från 1941 hade hävdat att en samvetsövertygelse så djup som lagen efterfrågade inte kunde delas upp i religion och etik. Utredarna förordade att formuleringen "religiös övertygelse eller annan jämförlig orsak" från 1925 skulle kvarstå.³³ Utredningen 1965 ansåg att de vapenfria hade missuppfattat lagtexten. För utredarna var uttrycket samvetsnöd starkt kopplat till religiösa övertygelser, även om lagen medgav andra

28. Jan Johansson, *Det statliga kommittéväsendet: Kunskap, kontroll och konsensus* (Stockholm 1992) s. 119–121.

29. Kjell Östberg, 1968: *När allt var i rörelse* (Stockholm 2002) s. 26.

30. Östberg (2002) s. 40–41.

31. SFS 1943:121, §2; 1943:122, §1, 3.

32. SOU 1965:71, s. 38–41.

33. SOU 1965:71, s. 16.

etiska grunder. I realiteten var skälen för ansökan sammanvävningar av religiösa, humanitära och filosofiska betänkligheter. Tillsammans med psykologiska faktorer skapades en sammansatt motivering i vilken det förklarades vara svårt för den sökande att kunna urskilja det egentliga motivet. Enligt utredningen hade den sökande dessutom svårt att skilja mellan sin egen personliga övertygelse och vad som följde yttre påverkan. Med tanke på de sökandes ålder, 18–19 år, förvånade inte oklarheten kring motiven utredarna. De förklarade sig även öppna för etiska skäl, vilka de ansåg kunde vara lika ärliga och djupa som skäl baserade på religiös övertygelse.³⁴ I överensstämmelse med lagtexterna i Norge, Finland och Belgien ansåg utredarna att formuleringen borde anspela på den sökandes allvarliga övertygelse, i stället för vilka motiv som låg bakom den. Samtidigt ville utredarna poängtera att vapenfri tjänst var en särbehandling som endast gällde vapenbruk: en allmänt negativ inställning till försvaret var inte en godtagbar anledning att söka vapenfri tjänst.³⁵

Vapenfrilagen 1966: prövningsförfarandet

Utredningen hänvisade till en undersökning utförd av fredsorganisationer som hade intervjuat vapenfrisökande om ansökningsförfarandet. Strax över 40 procent av de tillfrågade ansåg systemet vara tillfredsställande, men nästan lika många ansåg det vara olämpligt att en präst eller annan person knuten till en religiös organisation stod som utredare. Eftersom skälen till ansökan kunde variera ansåg de vapenfria att utredarna borde vara objektiva för att inte den sökande skulle vara utlämnad till godtycke och personliga åsikter. Ur kommentarerna från de tillfrågade framkom att utredaren ofta försökte få den vapenfrisökande att ändra åsikt samt ställde för hårda krav på den teoretiska kunskapen hos den sökande. I mötet med en utbildad vuxen kunde en ung, oerfaren man inte hävda sig, enligt en vapenfri baptist:

En sann och ärlig vilja att inte under några omständigheter döda människor borde vara ett lika tungt vägande argument i vapenvägrarfrågan, som förmågan att med förnufts-skäl övertyga en erfaren förhørsledare om ens avsky för vapen. Alla 18-åringar är inte drivna debattörer; skall de behöva anlita advokater?³⁶

34. SOU 1965:71, s. 16–17.

35. SOU 1965:71, s. 17–18.

36. SOU 1965:71, s. 22–23; cit. s. 23.

Den statliga utredningen hade mött samma synpunkter vid sina besök på förläggningar för vapenfria. Även om polismyndigheten inte längre skulle granska den sökande ansåg utredningen att prövningsförfarandet var för komplicerat och krävde för mycket av den sökande. En enkel ansökan med referenser till två personer borde räcka.³⁷ För en objektiv och enhetlig prövning föreslog utredningen att en nämnd för vapenfrihetsprövning skulle inrättas. Som en följd av att huvuddelen av ansökningarna byggde på religiösa övertygelser borde nämnden innehålla en frikyrkopastor och en präst från Svenska kyrkan vid sidan av en lagfaren domare, en företrädare för psykologisk expertis samt tre andra lämpliga ledamöter.³⁸ Den slutliga lagtexten dikterade emellertid inte alls vilken kompetens ledamöterna inom Vapenfrinämnden skulle ha, utan lämnade helt öppet för regeringen att bestämma hur nämnden skulle vara sammansatt.³⁹

Vapenfrilagen 1966: plikter och rättigheter

Jehovas vittnens totalvägran uppmärksammades redan under andra världskriget. Bilden av dem som statsfientliga var generell för hela samhället under 1960-talet; Jehovas vittnen sågs som asociala och extrema,⁴⁰ och det var främst dessa vägrare som diskuterades mer ingående i 1960-talets vapenfrihetsdebatt. I riksdagens kamrar var det bara en som uttryckligen talade till deras förmån, nämligen August Spångberg (S). De betalade skatt, således var de inte samhällsfientliga. Det var alltså det som var den springande punkten: om de agerade i samhällslojalitet i övrigt kunde Spångberg tolerera deras totalvägran. Men Spångbergs definition av lojalitetens gränser och medborgerlig plikt gick inte vid värnplikstjänsten, väpnad eller oheväpnad. Spångberg var tämligen ensam om denna definition; majoriteten ansåg att vilja att göra vapenfri tjänst, såsom den definierats på statlig nivå, var en vattendelare som skiljde på lojala och illojala manliga medborgare. Inom samtliga partier fanns riksdagsledamöter som ansåg det rättsvidrigt att en grupp individer gynnades på grund av att de stretat emot tillräckligt. Alla skulle fylla någon

37. SOU 1965:71, s. 24.

38. SOU 1965:71, s. 26.

39. SFS 1966:413, §10.

40. Magnus Hjort, *Den farliga fredsörelsen: Säkerhetstjänsternas övervakning av fredsorganisationer, värnpliktsvägrarna och FNL-grupper 1945–1990* (Stockholm 2002) s. 159–161; se även protokoll AK 1963:23, s. 92–95, 97; 1963:24, s. 10–12.

slags uppgift i totalförsvaret och uppoffra sig för samhällets bästa, med eller utan vapen. Så länge individen ställde upp på detta samhällskontrakt och därmed sökte andra uppgifter inom totalförsvaret kunde vissa undantag accepteras. Men de som helt valde att stå utanför överenskommelsen sågs som illojala och skulle på något vis tvingas uppfylla sin plikt.⁴¹ Riksdagsdebatten präglades av en tämligen spridd uppfattning att de vapenfria borde vara tacksamma för att de över huvud taget fick lov att göra vapenfri tjänst. Att staten sträckte sig så pass långt var ett tecken på generositet och hänsyn, men generositeten kunde inte sträcka sig så långt som att låta de vapenfria stå helt utanför försvarsmakten och därtill själva kunna bestämma var de ville göra sin värnplikt. Tolkningsföreträdet i fråga om vad som ansågs vara lämplig tjänst med hänsyn till samvetsskäl låg fortfarande hos statens företrädare.⁴²

Icke desto mindre fanns de som ansåg att även Jehovas vittnen borde få slippa, eller olämpligförklaras för, värnplikt över huvud taget. Sett till partitillhörighet var Vpk mest benägna att tillerkänna Jehovas vittnen undantag. SAP:s och Folkpartiets ledamöter var till övervägande delen positiva till undantagsskrivelsen, men inte med samma majoritet som Vpk. Högern och Centern var övervägande negativa.⁴³ 1966 års utredare var emellertid uppgivna och såg ingen annan lösning än att låta Jehovas vittnen få sin vilja igenom, eftersom de ändå inte var att anse som lämpliga bidragare till samhällets beskydd. Deras specifika tolkning av kristendomen hindrade dem att göra någon som helst nytta för samhället och demokratin medan de gärna "till fullo utnyttja[de] de förmåner och rättigheter, som i lag tillförsäkrats alla medborgare". Att belasta samhället med kostnader för deras fredsutbildning ansågs vara helt meningslöst. Utredarna förordade därför att Jehovas vittnen skulle olämpligförklaras temporärt på samma grunder som gällde för, som det hette, "vissa alkoholskadade eller asociala personer".⁴⁴

Genushistorikern Sonya O. Roses studie av maskuliniteter under andra världskriget i Storbritannien bekräftar att den svenska uppgivenheten inför Jehovas vittnen inte var unik. Men även i Storbritannien

41. Protokoll AK 1966:26, s. 76–77, 82, 86–89, 92, 95–97, 103–104; Andra lagutskottets utlåtande 1966:45, s. 28–30.

42. SOU 1965:71, s. 41–42, 47, 50, 52, 60; protokoll AK 21/5 1963, 24:19–20.

43. Första och andra kammarens respektive voteringsprotokoll från andra lagutskottets utlåtande 1966:45, moment B och E. Riksdagsbiblioteket.

44. SOU 1965:71, s. 66–67.

fanns inte mycket att göra åt saken än att straffa och tycka illa om Jehovas vittnens inställning till all form av värnplikt. Betydligt mer respekt fick kväkarna, som vägrade vapentjänst, men beredvilligt ställde upp på ambulanstjänst. För att vinna acceptans som vapenfri krävdes att den vapenfria mötte krigets risker och uppoffrade sig, med eller utan eget vapen.⁴⁵

Vapenfrilagen 1966: tjänstgöringen

Att vägra utföra den plikt som samhället krävde med motiveringen att det skulle komma totalförsvaret till godo var enligt 1965 års utredning en extrem hållning, ”förnuftsmässigt orimlig och etiskt oförsvarbar[...]”. Dilemmat problematiserades med ett scenario där en soldat vägrades vård då det skulle möjliggöra för honom att återvända till strid. Ställningstagandet skulle samtidigt innebära att soldaten som medmänniska nekades hjälp i sin nöd. Den som vägrade utföra någon som helst plikt ställde sig utanför samhällsgemenskapen. Utredningen förklarade att möjligheterna till vapenfritjänst utanför krigsmakten var ett tillmötesgående från statens sida. Det borde mötas av en beredvillighet hos den vapenfritjänstepliktige att utföra de plikter samhället ålade honom och ”inte driva sina krav utöver de gränser, som förnuft och etik uppställer”. Individens krav skulle tillmötesgå i den mån staten kunde erbjuda en tjänst av sådan art att ingen kunde vägra av samvetsskäl.⁴⁶ Exempel på alternativa tjänstgöringsområden var brandtjänst, reparationstjänst vid Statens järnvägar, elkraftsdistribution och hälso- och sjukvård.⁴⁷ De krav som ställts på utlands- eller fredskårstjänst kunde utredarna däremot inte tillmötesgå. På grund av de utbildnings-, ålders- och språkkrav samt yrkeskunnsighet som utlandstjänst förutsatte var önskemålet inte realistiskt. I unika fall kunde särskilt lämpade vapenfria få göra tjänst vid Styrelsen för internationell utveckling (SIDA) samt vissa hjälporganisationer såsom Röda korset.⁴⁸

Utredningen 1965 ansåg att tjänsteuttagningen av vapenfria borde följa ett liknande system som för värnpliktiga. Genom kvalifikationsbedömningar fördelades värnpliktiga på lämpliga områden, ett förfarande

45. Rose (2004) s. 188.

46. SOU 1965:71, s. 41–42.

47. SOU 1965:71, s. 42, 47, 50, 52.

48. SOU 1965:71, s. 60.

som då inte fanns för de vapenfria. Rätt man på rätt plats skulle vara principen även för vapenfritjänstepliktiga.⁴⁹ De vapenfria ville ogärna utgöra en del av det militära systemet. Enligt utredningen hade tidigare vapenfria riktat kritik mot att tjänsten och dess uttagning låg under Försvarsdepartementet. För de vapenfria innebar detta en psykologisk spärr. Genom att låta Arbetsmarknadsstyrelsen administrera tjänsterna, att begreppet vapenfri värnpliktig skulle bytas ut mot vapenfri tjänstepliktig och att den vapenfrie inte längre skulle stå under lagar som gällde krigsmän skulle dilemmat undvikas. En viss koppling till de militära myndigheterna ansåg dock utredarna borde finnas kvar, i händelse av att en vapenfri tjänstepliktig skulle vilja övergå till sedvanlig värnplikt mitt under utbildningens gång.⁵⁰

Dilemmat med vapenfritjänstgöringens myndighetsorganisatoriska placering var gemensamt för demokratiska stater. Även i Danmark hade vissa folkvalda redan 1917 sett ett dilemma i civiltjänsten. Militärtjänstvägrarna skulle inte kunna bidra till landets försvar om de stod under civila myndigheter och borde därför ordnas under försvarsministeriet. Försvarsminister Peter Munch menade dock att denna lösning skulle kunna leda till att de konsekventa antimilitaristerna skulle tillgripa sabotage. Det skulle dessutom inte lösa problemet med de som vägrade utföra någon som helst tjänst till gagn för militärmakten.⁵¹ Som Rachel Barker och Ute Frevert visat beror vapenfritjänstgöringars placering även på konjunkturen. I Storbritannien var tjänst under civil myndighet inom områden som var viktiga för samhället i krigstid vanligast: industriarbete, sjukvård, lärartjänst och andra serviceuppgifter. Inom de yrkesområden där det redan rådde överbemanning och arbetslöshet varnade fackföreningar vapenfritribunalerna för att sända ytterligare civilpliktiga.⁵² I Västtyskland placerades den vapenfrie under civila myndigheter under 1950- och 1960-talen. I stället för att delta i militär verksamhet tjänstgjorde de inom civil sjukvård, miljöarbete eller andra samhällsorienterade områden där det fanns behov av ökad arbetskraft.⁵³

49. SOU 1965:71, s. 31–33.

50. SOU 1965:71, s. 34–36

51. Sven Erik Larsen, *Militærnægterproblemet i Danmark 1914–1967: Med særligt henblik på lovgivningen* (Odense 1977) s. 46–47.

52. Rachel Barker, *Conscience, Government and War: Conscientious Objection in Great Britain, 1939–45* (London 1982) s. 22–23.

53. Ute Frevert, *A Nation in Barracks: Modern Germany, Military Conscription and Civil Society* (Oxford & New York 2004) s. 273–274.

Sett till det rent materiella spelar alltså arbetskraftsbehov in; finns det utrymme eller till och med behov av en vapenfri värnpliktig i en särskild sektor är det mindre problematiskt att förlägga vapenfria tjänster dit. Frågan är också om placeringen i sig är lärorik eller emotionellt tillfredsställande för den vapenfria, vilket Larsen visat främst har varit ett krav framfört av de vapenfria själva.⁵⁴ Och, som Barker visat, ansågs inte alltid ett ökat inslag av påtvingade ynglingar i de sena tonåren eller tidiga 20-åren gynnsamma för mottagarens produktiva verksamhet.⁵⁵ Den senare kritiska punkten vilar på den auktoritära idén att syftet med värnplikten är att ingjuta ett visst mått av lydnad, lugna den ungdomliga upproriskheten, härda de känsliga och ingjuta självdisciplin. I detta perspektiv ansågs, enligt Ahlbäck och Frevert, militärtjänsten lämpligast.⁵⁶

Sammanfattningsvis innebar den nya lagen att en ny civil myndighet upprättades för att pröva vapenfriansökningarna. Tjänstgöringsområdena utvidgades till fler civila uppgifter inom totalförsvaret. Totalvägrarna i Jehovas vittnen undantogs helt från värnplikt, inklusive vapenfri tjänst. Vapenfrilagen blev generellt mer generös och strävade även efter en öppnare syn på den vapenfrisökandes motiv.

Kontextuella förändringar 1968–1978: en ny värnpliktig?

Två år efter den nya vapenfrilagstiftningen förändrades det politiska och sociala klimatet, präglat av en stor tonårskull. En stor ökning av antalet studenter skapade en ny kollektiv grupp av unga akademiker som inte kände den lojalitet med den gamla överklassen som tidigare akademiker känt. Historikern Kjell Östberg kännetecknar 1960- och 1970-talens radikala rörelser som färgade av ett postindustriellt projekt. Politiska frågor baserade på livsvärde och inte på klassintressen fick större utrymme. Kvinnorörelsen och miljörörelsen var exempel på rörelser som brutit med klasslojaliteten som grund. Därtill betonades individens rättigheter mer uttalat än tidigare. Urbanisering och generationsmedvetande hos efterkrigstidens babyboomgeneration började bryta ned gamla värderingar för att ge upphov till en ny ordning. Internationellt engagemang hade färgat även den tidigare fasen av radikaliseringsen och kom sedan att utgöra en stor del av det sena 1960-talets politiska

54. Larsen (1977) s. 89.

55. Barker (1982) s. 44–58.

56. Ahlbäck (2010) s. 155–156; Frevert (2004) s. 274.

organisationer. Ökat internationellt engagemang för global rättvisa och motstånd mot atombomben ledde till att försvaret och dess utgifter kritiserades. Värnpliktsvägran uppmärksammades och våren 1968 bildades Värnpliktsvägrarnas centralorganisation (VCO) med syfte att informera om värnpliktsvägran och fungera som en intresseorganisation. Svenska kulturpersonligheter intresserade sig också för värnpliktsvägrarfrågan. Antalet vapenvägrare ökade och snart blev också totalvägrarna fler. När befrielsekamper runtom i världen började uppmärksammas valde kommunistiska vapenvägrare att i stället villigt göra militärtjänst med infiltration som mål. År 1971 döptes VCO om till Socialistiska antimilitarister och snart därefter upphörde rörelsen helt.⁵⁷

Från 1968 och framåt inledde den socialdemokratiska regeringen en nedrustning av försvaret. De borgerliga regeringarna 1976–1982 försökte hejda nedrustningen, men den fortsatte i stort sett opåverkad av de borgerliga partiernas strävan.⁵⁸ Mellan åren 1967 och 1973 beviljade Sverige asyl till cirka 800 amerikanska desertörer från Vietnamkriget. Enligt historikern Carl-Gustaf Scott var syftet att vinna den unga vänsterns röster inför valet 1968. Tillsammans med Socialdemokraternas kritik av Vietnamkriget⁵⁹ framstår nedrustningen tillsammans med radikaliseringsen som en ny politisk väg och strategi för Socialdemokraterna, som tidigare varit mer splittrade i frågan.⁶⁰

Fokus för denna undersökning är skillnader män emellan, med hänsyn till medborgerlig pliktuppfyllelse. Men ytterligare en genusdimension är beaktansvärd: de som inkluderas av värnpliktstanken och därmed åtnjuter en särställning i fråga om medborgerlig status och de som i lag exkluderas. Som Annica Kronsell har påvisat utgör militären och värnplikten en normativ länk mellan soldatskap och maskulinitet. Den är också en heterosexuell och homosocial miljö som upplevs som hotad av ett eventuellt inkluderande av kvinnor och normavvikande män.⁶¹

Fram till 1995 var värnplikten en exklusiv arena för män. Därefter kunde kvinnor göra värnlikt på frivillig basis. Kronsell och Svedberg

57. Östberg (2002) s. 14, 20, 24–25, 43–48, 92–93; Hans Christian Cars, Claës Skoglund & Kent Zetterberg, *Svensk försvarspolitik under efterkrigstiden* (Stockholm 1986) s. 77–78.

58. Zetterberg (2002) s. 63.

59. Carl-Gustaf Scott, "Swedish Sanctuary of American Deserters during the Vietnam War: A Facet of Social Democratic Domestic Politics", *Scandinavian Journal of History* 26:2 (2001) s. 123, 130.

60. Molin (1974) s. 56, 91, 94.

61. Kronsell (2012) s. 43.

har visat hur den frivilliga kvinnliga värnplikten innebar ett slag mot gängse genusföreställningar om stridande, beskyddande män och vårdande, beskyddade kvinnor. Även om lagändringen dröjde till 1995, började den könade uppdelningen mellan män som försvarare och kvinnor som försvarade utmanas redan från tidigt 1970-tal, då krav på kvinnors rätt att inkluderas i försvarsorganisationen restes. En sakkunniggrupp tillsattes inom Försvarsdepartementet för att utreda frågan om kvinnlig värnplikt, men avfärdade helt idén med hänvisning till kvinnors havandeskap och barnafödande. Utredningen sågades av ordföranden för Fredrika-Bremer-Förbundet och sedermera folkpartistiska riksdagsledamoten Karin Ahrland. I tidskriften *Vårt Försvar* poängterade hon att utredarna alla var män med intresse av att bevara försvarsorganisationen könsexklusiv. Försvarsvänliga feminister, såsom Ahrland, ansåg att kvinnor främtogs möjligheten att bli fullvärdiga medborgare genom att de exkluderades från den yttersta medborgerliga plikten, värnplikten.⁶²

Att kraven skulle framföras ur jämställdhetsperspektiv förutsatte att den som framförde dem intog en försvarsvänlig position. De som ansåg att militären var en olämplig plats för och fostrare av unga män ansåg inte heller att den var en plats för kvinnor. Som Kronsell har visat drevs frågan om kvinnlig värnplikt inom försvaret främst av flygvapnet, som ett resultat av problemen att rekrytera tillräckligt kvalificerad personal till vapengrenen. De främsta argumenten mot kvinnlig värnplikt var ökade kostnader och biologiska skillnader i fråga om dels allmän kroppsstyrka och dels barnafödande och havandeskap. Värnpliktfrågan genomsyrades av könsdikotoma föreställningar om livtagande, försvarande män och livgivande, försvarade kvinnor. De samhälleliga plikterna fördelades därefter: väpnat försvar för män, moderskap för kvinnor.⁶³

Kvinnlig värnplikt blev under 1970-talet inte mer än en diskussionsfråga, men visar att värnplikten som manlig medborgerlig plikt och fostran ifrågasattes från flera håll. Det ska också tilläggas att den kvinnliga värnplikt som möjliggjordes 1995 var på frivillig basis och därmed inte är en fråga om faktisk värnplikt, utan en möjlighet att genomföra militärutbildning och -tjänstgöring. Som Kronsell påpekar är en medborgerlig

62. "Kvinnor i det militära försvaret", Försvarsdepartementet Ds 1973:1, s. 5–9, 11–12, 16; Karin Ahrland, "Tjugoen karlar och fyra miljoner kvinnor: Några syrligheter om värnpliktsutredningens PM", *Vårt Försvar* 1974:2, s. 81–88.

63. Kronsell (2012) s. 20–21, 45; Svedberg & Kronsell (2002) s. 31.

möjlighet inte detsamma som en medborgerlig plikt. De grundläggande normativa föreställningarna om mannen som försvarare var fortfarande förhärskande.⁶⁴ Samhällets radikalisering under 1970-talet ledde till att vapenfrilagstiftningen ånyo gav upphov till debatt. Problemet var balansen mellan individens rättigheter, betonade av vänstern och folkpartister, och samhällets rätt att ställa krav på medborgarna, främst betonad av försvarsminister Eric Krönmark (M). Följdproblemet var hur vapenvägrare lämpligast skulle bestraffas: fängelse eller samhällstjänst.⁶⁵ Debatten handlade också om huruvida livlig vapenvägraragitation och information från vapenfrihetsorganisationer hade givit upphov till en föreställning hos unga om att det rådde valfrihet i frågan.⁶⁶ Värnpliktsvägrarrörelsen misstänktes av Säkerhetspolisen och försvarsstaben för att ha starka kommunistiska kopplingar, trots att rörelsen i verkligheten även hade kopplingar till kristna rörelser och Folkpartiet.⁶⁷ Dessutom ifrågasattes värnplikten som fostrare av unga män både utifrån och inifrån av värnpliktiga själva, enligt Susanne Wollinger. Kritiken gick i stort ut på att den militära andan inte hängde med i tidens hierarkikritiska anda och öppnare demokratiska samhällsklimat. Ett exempel på detta var SSU:s värnpliktsriksdags förslag 1968 om att den allmänna dureformen borde bli praxis även inom försvaret.⁶⁸

Samtidigt som kvinnlig värnplikt blev en försvarspolitisk fråga, blev alltså även värnpliktens anda aktuell. Röster inifrån den militära organisationen menade att ungdomen hade uppnått tidigare ojämförligt höga bildningsnivåer. Detta medförde att de, även de i grunden försvarsvänliga, ifrågasatte meningsfullheten i värnplikten som den såg ut. Vissa förordade att militärorganisationen skulle anpassa sig till en påstått ny sorts värnpliktig och föra en mer demokratisk dialog med soldaterna om övningarnas nytta, syfte och meningsfullhet. Andra menade att militärens effektivitet byggde på en odemokratisk ordning och att utmaningen från mer kritiskt ifrågasättande värnpliktiga hotade försvarsorganisationen.⁶⁹

64. Kronsell (2012) s. 47–48.

65. Riksdagens protokoll 1975:10, s. 121; 1976:76, s. 84–85; 1976:31, s. 6–7, 11, 15–16, 18–20.

66. Protokoll AK 1969:37, s. 51, 54–55, 57; protokoll FK 1969:37, s. 77; jfr Granström (2002) s. 131.

67. Hjort (2002) s. 164–178.

68. Wollinger (2000) s. 68–70.

69. Se t. ex. motion FK 1969:445; motion AK 1969:497; motion 1972:1612; C.H. Ebeling, "Krigsmakt med tvång men utan rättslöshet", *Vårt Försvar* 1968:2, s. 107–108; Ingvar Ehrling, "Generationsväxling eller förtroendekris? Om bättre kommunikation mellan soldater

Ett resultat av diskussionen blev inrättandet av Värnpliktskonferensen (senare Värnpliktskongressen) 1970, ofta kallad värnpliktsriksdagen. Därtill ledde den nya vänsterns framsteg och ett ökat antal ickereligiosa vapenvägrare till en diskussion om just olika vapenvägrares bevekelsegrunder och statusen dem emellan. Problemet var att komma överens om vem som egentligen var en trovärdig vapenvägrare.

Vapenfrilagen 1978: nya tider, nya grunder för vapenvägran

Från 1966 till 1970 ökade ansökningarna om vapenfri tjänst från cirka 1000 till cirka 3000 årligen.⁷⁰ Enligt en utredning av psykologen Jan Agrell för Militärpsykologiska institutets räkning 1974, berodde ökningen på att allt fler individer sökte vapenfri tjänst av politiska skäl. Det berodde i sin tur på uppsvinget för vänsterradikala rörelser samt opinionen mot Vietnamkriget. Agrell beskrev situationen som att Vapenfrinämnden "dignade [...] under bördan" av den stora ökningen av antalet ansökningar.⁷¹ Historikern Karl Molin har observerat att viljan att bevilja eller utöka möjligheterna till vapenfri tjänst hänger samman med antalet sökande: det är lättare att vara generös när det handlar om ett begränsat antal. Ett ökat antal vapenfriansökningar fick politiker utan en principfast hållning i frågan att tippa mot en mer restriktiv syn.⁷² Ökningen av antalet vapenfriansökningar och den större variationen i motivering gav därmed de folkvalda en ny situation att ta ställning till, vilket gjorde att vapenfrilagstiftningen, närmare bestämt vilka motiv som skulle anses acceptabla, aktualiserades som diskussionsämne i riksdagen bara ett par år efter att den nya vapenfrilagen stiftats. Vapenfrilagen från 1966 kan därmed sägas ha blivit politiskt inaktuell ganska omgående efter dess stiftande.

Debatten, som pågick under de år som 1977 års utredning utarbetades, handlade främst om att religiösa vapenvägrare gynnades, medan etiska och politiska vägrare inte fick ens i närheten lika mycket gehör för sina betänkligheter hos Vapenfrinämnden. Ingrid Segersted Wiberg (FP) uttryckte det som att rationella och sunt kapprustningsogillande pacifister

och högre befäl", *Vårt Försvar* 1970:1, s. 45–48; Ordväxling mellan Ingvar Ehrling och Ebbe Gyllenstierna, *Vårt försvar* 1973:3, s. 173–177.

70. SOU 1986:30, s. 20.

71. Jan Agrell, *Vapenfrisökare och totalvägrare 1966-1973: En statistisk-psykologisk beskrivning* (Stockholm 1974) s. 3–6.

72. Molin (1974) s. 54.

motarbetades till förmån för ”hyperkänsliga, blödiga, samvetsplågade individer”.⁷³ Representanter för Folkpartiet och Vpk menade därför att det borde finnas en särskilt representant för ickereligiösa vägrare i Vapenfrinämnden, gärna någon ur de vapenvägrarföreningar som förstod ungdomen bättre och var mer i takt med nya samhällsvärderingar.⁷⁴

Alla ansåg emellertid inte att de nya samhällsvärderingarna var något som gick att ta hänsyn till. Karl Kilsmo (FP) ansåg att alla vapenvägrare hade etiska funderingar men han skiljde på religiös och politisk etik i ansökningarna. Medan den förstnämnda var acceptabel utgick den andra från kommunistisk ideologi, vilket inga ”ansvarskännande personer i Sverige” kunde godkänna. De kommunistiska vapenvägrarna hade inga problem att ”för glatta livet slå ihjäl” politiska motståndare och kvalificerade sig därför inte som vapenvägrare, menade Kilsmo.⁷⁵ Inget av förslagen om en särskild företrädare för ickereligiösa vägrare bifölls.⁷⁶

Som Rachel Barker visat, fördes diskussionen om politisk vapenvägran även i Storbritannien under andra världskriget. Politiker ställde sig oförstående till totalvägrare som helt vägrade ta sitt individuella ansvar inför vad staten krävde av dem. Deras önskemål tillmötesgicks emellertid med en klausul om villkorsfritt undantag, men det fanns hos tribunalerna ingen enhetlighet för hur totalvägrarna skulle behandlas. Den då största andelen totalvägrare bestod av socialister som var motståndare till det, som de såg det, kapitalistiska kriget. Dessa var de allra mest impopulära sökandena hos tribunalerna, som inte ansåg att individer skulle ha rätt att få välja sin egen fiende, till skillnad från Jehovas vittnen, som visserligen totalvägrade men gjorde det konsekvent inför samtliga världsliga makter. Vissa tribunaler underkände helt och hållet politiska ställningstaganden som grund för ansökan.⁷⁷

Vapenfrilagen var i detta hänseende något som faktiskt kunde gynna militärmakten. Historikern Martin Ceadel menar att stiftandet av vapenfrilagar var ett pragmatiskt sätt att befria militären från individer som skulle ställa till problem eller utgöra en potentiell risk, exempelvis

73. Protokoll FK 1969:37, s. 73–74.

74. Protokoll FK 1969:37, s. 73–74; 1969:37, s. 79; protokoll AK 1969:37, s. 52; protokoll FK 1969:37, s. 81; riksdagens protokoll 1975/1976: 76, s. 83–84; 1976/1977: 31, s. 14.

75. Protokoll FK 1969:37, s. 75–76.

76. Protokoll AK 1969:37, s. 59; protokoll FK 1969:37, s. 82; riksdagens protokoll 1975/1976:76, s. 90.

77. Barker (1982) s. 18–20.

genom landsförräderi.⁷⁸ Ur ett militärt perspektiv innebar de mer radikala vägrarna en viss risk, och Värnpliktsvägrarnas centralorganisation hade 1971 börjat förorda infiltration som medel för att motverka militärorganisationen.⁷⁹ Förändringen kan dessutom härledas till en samhällspolitisk realitet, nämligen att antalet etiska vapenvägrare hade ökat. Fler ställde krav på lagändringar. Att inte godkänna politiska övertygelser som tillräckligt skäl grundades i en rädsla för att släppa fram en flodvåg av vapenfriansökningar. Men det handlade också om att unga män, hur politiskt intresserade och pålästa de än må ha varit, inte hade rätt att avböja eller själv utforma den fostran och samhälleliga initieringsrit som värnplikten innebar.

Vapenfrilagen 1978: prövningsförfarandet

Vad gäller bedömningen av de vapenfrisökande kvarstod flera problem: bevisbörd, begreppsdefinition och processens rättssäkerhet. Efter lagens stiftande 1966 hade Vapenfrinämnden kritiserats, främst av folkpartister, vissa socialdemokrater, vänsterpartister och enskilda centerpartister, för att utsätta de vapenfria för kränkande förhör, med ledande och tendentiösa frågor, som i slutändan ändå skulle leda till att ansökan skulle kunna avslås. Det sades att förhørsledarna utnyttjade sitt erfarenhetsövertag och ställde frågor som unga, nervösa män inte kunde besvara. Prövningsförfarandet, som lagen från 1966 syftade till att göra mer rättssäkert, hade enligt kritikerna blivit värre.⁸⁰

En av de centrala förhørsfrågorna var viljan eller instinkten att använda våld i självförsvar. Viljan att försvara andra eller sig själv genom att använda tillhyggen eller sina kroppsliga förutsättningar ansåg utredningen inte vara skäl till avslag. Däremot fick den sökande inte erkänna sig villig att till exempel skjuta någon i benet i en krigssituation. Då erkände sig den sökande villig att använda skjutvapen, vilket var ett brott mot den centrala principen i vapenfrilagen.⁸¹ Försvarsutskottet betonade att instinktivt våld i form av försvar inte skulle diskvalificera den sökande. Frågan för dem gällde vapenbruk på grund av värnplikt. Beslut om vapenfri tjänst skulle baseras på den sökandes övertygelse om

78. Martin Ceadel, *Pacifism in Britain, 1914–1945: The Defining of a Faith* (Oxford 1980) s. 9.

79. Hjort (2002) s. 174–175.

80. Riksdagens protokoll 1971:138, s. 15, 25, 27–28, 30, 36–37.

81. SOU 1977:7, s. 90.

att krig var meningslöst och fel på etiska eller religiösa grunder. Förutsättningen var att övertygelsen inte var selektiv. Det gick inte an att stödja militära metoder i andra sammanhang och för andra ändamål.⁸² Prövningsförfarandet blev med 1978 års ändringar mindre öppet för godtyckliga tolkningar av Vapenfrinämndens ledamöter och mer generöst gentemot de vapenfria, åtminstone i teorin. Det tidigare antagandet att vapenvägraren helt och hållet skulle ge upp den maskulina försvararrollen och våldsutövning ersattes av ett antagande som inte uteslöt att även en vapenfri kunde spela samma roll, om än utan eldvapen till sitt förfogande.

Utredningen höll med tidigare kritiker av begreppet "djup samvetsnöd". Formuleringen kunde ha olika betydelser och syften. Dess känslomässiga ton stämde inte överens med de socialtiska motiv som hade blivit allt vanligare åren före utredningen. Individuella samveten hade skiftande förutsättningar, och formuleringen ansågs därför inte kunna leda till en rättvis och konsekvent bedömning. Inte heller kunde samvetets djup mätas. Utredningen föreslog att formuleringen skulle bytas mot "allvarlig övertygelse". Begreppet "inre konfliktsituation" ansågs gynna hjälplösa personer utan känslomässig kontroll över sig själva och sin situation medan den psykiskt starkare kunde vägras vapenfri tjänst.⁸³

Vapenfrilagen 1978: plikter och rättigheter

Att synen på individens medborgerliga plikter gentemot folkförsvaret förändrades mellan lagens stiftande 1965/1966 och dess förändring 1977/1978 är tydligt sett bara till de två offentliga utredningarnas titlar. Medan 1965 års utrednings korta och koncisa huvudtitel löd *Vapenfri tjänst*, hette den senare *Rätten till vapenfri tjänst*. Vapenfri tjänst sågs nu som en rättighet, snarare än ett undantag.

Efter riksdagsledamöternas diskussioner om mänskliga fri- och rättigheter diskuterade utredningen militärtjänst och vapenfri tjänst specifikt utifrån aktuella konventioner. Utredarna avfärdade att militärtjänst var jämförbart med tvångsarbete, som var förbjudet enligt Europarådets konvention. Samhället hade alltså rätt att kräva denna plikt av medborgarna så länge de som på grund av samvetsskäl eller djup övertygelse

82. Försvarsutskottet 1977/78:28, s. 15–17.

83. SOU 1977:7, s. 98–99.

inte ville bära vapen kunde befrias från vapentjänst.⁸⁴ Inte heller kunde totalvägrare åberopa religionsfrihet enligt regeringsformen. Friheten att vägra utföra vissa handlingar i enlighet med religiös uppfattning fick inte hamna i konflikt med grundlagsskyddet. Religiösa individer anställda inom sjukvård fick, enligt utredningens exempel, inte vägra att medverka vid en abort.⁸⁵ Fängelse var inget lämpligt straff för totalvägrare; det kunde uppfattas som ett straff för individens religiösa eller moraliska uppfattning. I stället borde totalvägrarna kunna tilldömas samhällstjänst. Fängelse skulle bara komma i fråga för dem som vägrade även detta. Att Jehovas vittnen var undantagna all tjänstgöring ansågs inte rättvist, men den bästa lösningen. Jämfört med utredningen från 1965 var 1977 års utredning mer tolerant mot Jehovas vittnen. Även om de vägrade göra den försvarsplikt som samhället ålagt dem utförde de andra uppgifter som gagnade samhället.⁸⁶ Försvarsutskottet ansåg dock inte samhällstjänst vara ett lämpligt alternativ på grund av praktiska problem. I stället föreslog utskottet villkorlig dom och kraftiga böter vid förstagångsvägran. Den som vägrade vid andra och tredje inkallelsen, efter avtjänade straff, ansåg utskottet borde dömas till minst fyra månaders fängelse. Den som konsekvent totalvägrat tre omgångar och suttit av sina straff skulle därefter slippa ytterligare inkallelser.⁸⁷

Försvarsminister Krönmark inledde debatten kring regeringens förslag på ändringar i vapenfrilagen med att påpeka vikten av balans mellan individens rättigheter och samhällets krav på densamma. Totalförsvaret var allas angelägenhet. För stor valfrihet för individen kunde leda till att grunden för den allmänna värnplikten raserades. Lagstiftningen fick inte bryta med principen om allmän värnplikt. Även de vapenfria skulle medverka till landets försvar i beredskap och krig. Deras utbildning och tjänstgöring skulle skapa en personalresurs i krissituation.⁸⁸ Andra moderater präglades av de liberala strömningar som kännetecknade partiets politik från mitten av 1970-talet.⁸⁹ Exempelvis Gunnar Oskarsson efterlyste en rättvisare bedömning av vapenfriansökningar, inte bara för de

84. SOU 1977:7, s. 78–79.

85. SOU 1977:7, s. 81–82.

86. SOU 1977:7, s. 133–139.

87. FöU betänkanden och yttranden 1977/78:28, s. 23.

88. Riksdagens protokoll 1 juni 1978, 1977/78 160:140–141.

89. Jan Hylén, *Fosterlandet främst? Konservatism och liberalism inom högerpartiet 1904–1985* (Stockholm 1991) s. 179–187.

vapenfrias skull utan för de värnpliktiga som ”i lojalitet och solidaritet mot samhället och samhällsmedborgarna, pliktskyldigt fullgör sin värnplikt [...] trots att hos de allra flesta [...] finns en inneboende, djupt rotad motvilja mot att bruka vapen mot någon annan människa”.⁹⁰

Hans Lindblad (FP) såg en hård vapenfrilag som ett hot mot den allmänna värnplikten då det ledde till att fritänkande, samhällsmedvetna ungdomar skulle bli behandlade som brottslingar. En liberal vapenfrilagstiftning skulle dessutom kunna råda bot på vissa flaskhalsar i försvaret, till exempel otillräcklig sjukvård i krig.⁹¹ Georg Andersson (S) ansåg att lagförslaget var ett dåligt kompromissförsök mellan liberala folkpartister och försvarsminister Krönmarks, enligt Andersson, föraktfulla inställning till vapenvägrare. Andersson hänvisade till uttalanden som försvarsministern skulle ha gjort om att totalvägrare inte borde få göra anspråk på skyddsrum, vilket föranledde Andersson att kalla Krönmarks människosyn alarmerande.⁹²

Krönmarks eventuella uttalande, eller påståendena därom, kan jämföras med de som gjordes av danska konservativa drygt 60 år tidigare. Under behandlingen av 1917 års lag hade de ansett att de som vägrade utföra sina plikter gentemot nationen och dess försvar som konsekvens inte borde åtnjuta politiska rättigheter.⁹³ Frågan handlar på ett principiellt plan om vilka offer en demokratisk stat kan göra för sin demokratis skull. Här är det inte överraskande skillnad i huruvida det internationella läget är spänt, eller om det inte finns några akuta risker att behöva ta hänsyn till. Historikerna Kent Zetterberg och Karl Molin har i sina respektive avhandlingar om Folkpartiets och Socialdemokraternas politik under andra världskriget visat att demokratiska värden, såsom tryck-, yttrande- och föreningsfrihet, under krigstid beskärs mer eller mindre med hänsyn till nationalstatens säkerhet. Detsamma gällde möjligheten till vapenfri tjänst. För kristna socialdemokrater och flera folkpartister var samvetsklausulen helig, men högern verkade i samband med finska vinterkriget 1939–1940 för att få möjligheten avskaffad. Förspårakarna för samvetsklausulen inom Socialdemokraterna och Folkpartiet argumenterade emellertid för att det var ett mått på en demo-

90. Riksdagens protokoll 1977/1978:162, s. 180.

91. Riksdagens protokoll 1977/1978:162, s. 176–177.

92. Riksdagens protokoll 1977/1978:162, s. 182. Försvarsministerns uttalande har ingen angiven källa i debattprotokollet annat än att det är ett pressreferat.

93. Larsen (1977) s. 48.

kratis inre styrka att visa generositet mot olika enskilda intressen. Inom Socialdemokraterna framfördes även argumentet att ökat tvång skulle kunna visa sig kontraproduktivt, då militärens intressen på sikt skulle motverkas om civila intressen sattes på undantag.⁹⁴ Det fanns alltså ett historiskt arv både inom Socialdemokraterna och särskilt Folkpartiet för lagstadgade möjligheter till vapenfri tjänst. Att den politiska stämningen under 1970-talet framför allt präglades av idéer om individens rätt över försvarets behov handlar om att ett kallt krig, hur oberäkneligt det än kunde verka emellanåt, inte ställde samma mobiliseringskrav som ett brinnande världskrig längs nationalstatens gränser. Det väckte heller inte samma etiska solidaritetsfrågor om varför vissa tilläts undantag, medan andra ställdes inför enorma risker.

Vapenfrilagen 1978: tjänstgöringen

Frågan om tjänstgöringsområden för vapenfria omgärdades av flera praktiska och teoretiska problem. Ett var att fördelningen av vapenfritjänsterna, med förberedande utbildningar, inte stadgats i lag. Placeringar och kostnader för desamma hade varit en förhandlingsfråga för Arbetsmarknadsstyrelsen, som hade ansvar för placeringen av vapenfria värnpliktiga. Inte ens statliga och kommunala myndigheter var i lag tvungna att ta emot vapenfria för utbildning och praktik, vilket begränsade möjligheterna för meningsfulla vapenfritjänstgöringar.

En annan problematisk fråga var att den vapenfria tjänsten alltid i slutändan handlade om krigsberedskap. Det principiella problemet löstes inte med vapenfrilagstiftningen 1966, och frågan är om det över huvud taget kunde lösas utan att upplösa värnplikten som försvarspolitiskt fundament. Enligt utredningsförslaget borde beteckningen "vapenfri tjänstepliktig" ersättas med "civiltjänstepliktig" av psykologiska skäl. Det skulle undanröja de hinder som stod i vägen för de som inte ville göra en ren ersättnings tjänst för militärtjänst.⁹⁵ Denna begreppsliga förändring hade 1973 genomförts av socialdemokrater i Västtyskland.⁹⁶ Det svenska regeringsförslaget innehöll emellertid inte någon ändring av beteckningen från vapenfri tjänstepliktig till civilpliktig.⁹⁷

94. Zetterberg (1975) s. 67, 69–70, 77, 209; Molin (1974) s. 50, 52–53, 91.

95. SOU 1977:7, s. 99–100.

96. Frevert (2004) s. 268, 273.

97. Försvarsutskottets betänkanden och yttranden 1977/78:28, s. 2–3.

Utredningen föreslog att vapenfrilagen skulle fastställa att vapenfri tjänst skulle vara ”betydelsefull för samhället”, alltså ingen förändring av originallagen i detta avseende.⁹⁸ Regeringsförslaget innehöll dock tillägget att tjänsten skulle vara viktig för samhället ”under beredskap och krig”.⁹⁹ Formuleringen föranledde en reservation från de socialdemokratiska ledamöterna i utskottet. För att undvika fler fall av totalvägran ansåg de att krigsreferensen skulle tas bort. Verksamheten skulle med andra ord vara viktig för samhället i stort, utan skrivelser om varken beredskap eller krig. De socialdemokratiska utskottsledamöterna menade att den föreslagna lagtexten innebar en inskränkning i tjänstgöringsområdena, en icke önskvärd utveckling enligt reservanterna.¹⁰⁰ Motioner av samma mening som reservationen lades av Bernt Ekinge (FP),¹⁰¹ flera socialdemokratiska ledamöter¹⁰² samt ledamöter från Vpk.¹⁰³ Samtliga ledamöter från S och Vpk röstade för att ta bort formuleringen medan ledamöterna från de borgerliga partierna röstade för att behålla den samma, bortsett från en avstådd röst från Centerpartiet.¹⁰⁴

Det kan tyckas som om lagtextformuleringsfrågan bara var en semantisk tango, men den berör kärnan i ett grundproblem med de vapenfria utbildningarna och tjänstgöringarna. Värnplikten skulle inte utnyttjas för att tillhandahålla arbetskraft inom samhällssektorer med personalbrist eller konkurrera med lönearbetare. Värnpliktens syfte var att svenska män skulle utbildas för och förbindas att rycka in i ett eventuellt krig, vilket vissa vapenfria inte gick med på. Krigsreferensen i lagtexten innebar att den vapenfria på idéplanet knöts till försvaret. Därtill dikterade totalförsvaret att försvaret var just totalt: det fanns inga sektorer av samhället som inte skulle beröras av ett eventuellt

98. SOU 1977:7, s. 9.

99. Försvarsutskottet 1977/78:28, s. 2.

100. Försvarsutskottets 1977/78, s. 28–31. Reservanterna var Bengt Gustavsson, Eric Holmqvist, Gusti Gustavsson, Gudrun Sundström, Roland Brännström, Evert Hedberg och Nils Erik Wååg.

101. Motion 1977/78:1920.

102. Motion 1977/78:1921, utöver reservanterna från försvarsutskottet var motionen även undertecknad av Åke Gustavsson, Karl-Erik Svartberg, Axel Andersson, Olle Göransson, Ingemar Konradsson, Olle Svensson och Anna-Lisa Lewén-Eliasson. Motion 1977/1978:1923 innehöll samma mening, undertecknad av Evert Svensson, Oskar Lindkvist och Thure Jadedstig, samtliga socialdemokrater.

103. Motioner 1977/78:1924, undertecknad av Lars Werner, Eivor Marklund, Nils Berndtson, Bertil Måbrink, Eva Hjelmström, C-H Hermansson, Jörn Svensson och Oswald Söderqvist, samtliga Vpk.

104. Voteringsprotokoll, FöU 1977/78:28, moment 2. Riksdagsbiblioteket.

krig. Därför var också alla sektorer, enligt sakkunniga, tänkbara som tjänstgöringsplatser för vapenfria. Skolor och vårdinrättningar skulle behöva evakueras. Jordbruk och samhällsservice, såsom civil posthantering och social verksamhet för den krigsdrabbade skolungdomen, skulle behöva upprätthållas. Att hitta tjänstgöringsuppgifter som därmed inte på något sätt ingick i totalförsvaret fann utredningen i det närmaste omöjligt.¹⁰⁵

Totalförsvarsbegreppet var i vapenfrilagstiftningssammanhanget både en välsignelse och förbannelse. Den tillät ett mer generöst urval av vapenfria tjänster samtidigt som det också innebar att fler skulle kunna vägra eftersom den vapenfria tjänsten, hur fränkopplad den militära sektorn den än kunde te sig, i allt väsentligt var lika mycket krigstjänst som ordinarie värnplikt. En skrivelse om "beredskap och krig" kunde teoretiskt sett innebära ett mer begränsat tolkningsutrymme när det kom till faktiska placeringar, även om placeringarna var av mer varierad art. Eftersom målsättningen var att, utan att ta till anstöttsväckande tvångsåtgärder, få så många som möjligt att göra någon form av värnplikt krävdes ett mer generöst regelverk. Sökandens egna önskemål borde kunna tillgodoses i så stor utsträckning som möjligt. De som helt vägrade totalförsvarsfunktioner skulle erbjudas möjlighet att utföra en uppgift som inte ledde till krigsplacering eller hade dokumenterad totalförsvarsuppgift, exempelvis kulturminnesvård, naturvård och expeditionstjänst. Utredningen fann att lösningen borde kunna minska antalet totalvägrare.¹⁰⁶

Lagen kom att ändras i stort i enlighet med utredningens förslag. Tjänstgöringsområdena utökades i förhållande till den ursprungliga lagen. Lagtexten från 1966 dikterade att vapenfri tjänst skulle utgöras av: a) brandtjänst inom civilförsvaret; b) reparationstjänst vid järnvägarna, Statens vattenfallsverk eller Televerket; c) hälsovårds- eller sjukvårdstjänst inom det allmänt civila medicinalväsendet; d) ekonomi- eller expeditionstjänst vid statlig eller kommunal förvaltning.¹⁰⁷ Med lagändringarna 1978, citerade nedan, utvidgades de vapenfria tjänsterna till att omfatta: 1) civilförvarstjänst hos Civilförsvarsstyrelsen; 2) reparations-tjänst hos Statens järnvägar, Statens vattenfallsverk eller Televerket; 3)

105. SOU 1977:7, s. 101, 105–111.

106. SOU 1977:7, s. 105–110.

107. SFS 1966:413, § 2.

hälso- och sjukvårdstjänst vid statliga, kommunala eller landstingskommunala sjukvårdsinrättningar; 4) jordbrukstjänst inom jordbrukets blockorganisation; 5) brand- och räddningstjänst hos Luftfartsverket; 6) socialtjänst hos kommunal myndighet eller hos Svenska röda korset eller Sveriges kristna ungdomsråd; 7) tjänstgöring inom det kommunala skolväsendet; 8) expeditionstjänst hos statlig eller kommunal myndighet eller hos Svenska röda korset eller Sverige kristna ungdomsråd; 9) ekonomi- och underhållstjänst hos statlig eller kommunal myndighet; 10) naturvårdstjänst hos Statens naturvårdsverk och Domänverket.¹⁰⁸

Översynsansvaret låg fortledes på Arbetsmarknadsstyrelsen. Statliga myndigheter blev skyldiga att anordna vapenfria tjänster inom sina respektive verksamhetsområden.¹⁰⁹ Den sammanlagda tjänstgöringstiden kortades till minst 395 och högst 420 dagar,¹¹⁰ att jämföra med 1966 års lags 540 dagar¹¹¹ och totalt sett 317 dagar för kortast möjliga ordinarie värnpliktstjänstgöring. I tidslängd motsvarade den vapenfria tjänstgöringen ungefär ordinarie värnplikt för gruppbefäl, sammanlagt 422 dagar. Den längre tjänstgöringstiden var ett utslag av tvivel på den vapenfrias uppriktighet. Den som underkastade sig en några dagar längre tjänst för sin övertygelses skull vann därmed också trovärdighet. I vissa fall berodde den längre tjänsten också på att vissa av de vapenfria tjänsterna krävde längre utbildning.¹¹²

Som tidigare diskuterats handlade utstationering av vapenfria till stor del om personalbehov inom totalförsvaret. I det sammanhanget är det intressant att den svenska lagen även tillät arbete för ideella organisationer. Tjänstgöringsområdenas utvidgning till civila områden med allt svagare koppling till försvarsmakten bör därmed ses som ett avsteg från värnplikten som den huvudsakliga initieringsriten för svenska mäns steg från ungdom in i vuxenlivet som politiskt fullvärdig medborgare. Oavsett om de nya tjänstgöringsområdena fick samma normativa status som vapentjänst fick de juridisk status som legitima arenor för fostrandet av svensk maskulinitet och mannens medborgerliga nytta. Därtill blev individens definition av vad som var en meningsfull och nyttig vapenfri tjänstgöring en tyngre vägande faktor, åtminstone i teorin. Genom att

108. SFS 1978:602, § 9.

109. SFS 1978:602, § 9 & §10; ursprungslagen i SFS 1966:413.

110. SFS 1978:524, §5.

111. SFS 1978:602, §12; SFS 1966:413, §5.

112. SOU 1977:7, s. 120.

hänvisa till totalförsvorstanken undvek sakkunniga och folkvalda det grundläggande problemet med att vissa särskilt krigsplaceringsovilliga vapenfria undantogs från tjänstgöring i krig och tilldelades exempelvis socialt arbete i Svenska röda korsets regi, trots att krigsberedskap var själva poängen med värnplikt och med totalförsvorstanken.

Sammanfattningsvis innebar lagändringarna att bevisbördan flyttades från den vapenfrisökande till Vapenfrinämnden; myndigheten skulle ta den sökandes ord på större allvar. Tjänstgöringsområdena vidgades ytterligare i förhållande till lagen 1966. Lagändringarna präglades av att gränsen mellan individens rätt och statens behov försköts mer till individens fördel.

Diskussion: vapenfrilagen och det manliga medborgarskapet

Både vänstern och liberaler argumenterade under hela den studerade perioden för rätten att vara vapenfri. Skillnaden mot tidigare år var att både vänsterns och Folkpartiets argumentation spred sig till de närliggande partierna, som tidigare varit mer splittrade i frågan. Så visst kan det stämma att politikens radikalisering drev fram lagförändringar gällande värnplikten. Det skulle vidare kunna vara så, som statsvetaren Deborah E. Cowen har argumenterat för, att nyliberalisering och individualisering var orsaken till avskaffandet av den amerikanska värnpliktsarmén under 1960- och 1970-talen.¹¹³ Jag vill emellertid, i det svenska sammanhanget, föreslå att det inte var ideologisk förändring efter en traditionell ideologisk höger-vänsterskala som är den huvudsakliga förklaringen till den förändrade synen på vapenvägran. Nya materiella betingelser och en insikt om faktiska behov av fler nödvändiga militära uppgifter än bara vapentjänst, är en faktor. Det fanns helt enkelt plats inom totalförsvaret för ett ökat antal vapenfria. Den idémässiga förändringen handlade om något mer: en ny och bredare definition av den manliga medborgerliga pliktens innehåll och idén om den samhällsnyttige mannen.

Vapenvägrarna delades utifrån sina motiveringar upp i tre huvudkategorier: religiösa, politiska och etiska. Vid en närmare granskning är uppdelningen utifrån dessa tre kategorier godtycklig. Etikern kan lika gärna vara politisk som religiös och så vidare. Icke desto mindre diskuterades detta som juridiska kategorier, med olika ställning sins-

113. Deborah E. Cowen, "Fighting for 'Freedom': The End of Conscription in the United States and the Neoliberal Project of Citizenship", *Citizenship Studies* 10:2 (2006) s. 169, 181.

emellan. Så vad skiljde dem då åt? De religiösa vägrarna mötte redan när värnplikten var ny relativ acceptans för sin vägran så länge de gick med på annan och längre tjänstgöring, i Sverige liksom i andra länder. Att de kallades "samvetsömna" ger en ledtråd till Granströms beskrivning av hur de sågs under 1920-talet: godhjärtade men veka, blödiga och i allt väsentligt ändå odugliga för väpnad militärtjänst. De var abnorma, men förkroppsligade inte en hotfull alternativ maskulinitet.¹¹⁴ Bortsett från totalvägrarna i Jehovas vittnen accepterades religiösa vapenvägrare i sak under 1960- och 1970-talet. Veklighet tillskrevs inte de religiösa som grupp, utan var ett koncept som låg utöver skälen i fråga; det var ett personlighetsdrag för vissa förvirrade individer snarare än en del av den religiösa pacifismen. Religiös pacifism som koncept var väl inarbetat och debatterades inte i samma utsträckning som de två senare vägrargrupperna, som i högre grad än tidigare ansågs missgynnade i förhållande till de religiösa vägrarna.

Politiska vägrare var emellertid inte acceptabla. I själva verket avsåg begreppet "politisk" i det här sammanhanget "kommunist", och dessa ansågs inte vara harmlösa veklingar. Den unga svenska vänstern präglades under tiden i fråga av ett hårt och revolutionärt maskulinitetsideal, som i sig inte var av mjukare art utan snarare tämligen macho, enligt idéhistorikern Helena Hill.¹¹⁵ Detta var de svenska folkvalda helt på det klara med, och konstaterade att pacifism inte var en del av kommunisternas vägran. Våldselementet var inget problem så länge de själva fick välja fiende. Här finns utrymme för fortsatta fördjupningar. Var det så att värnplikten var en ärorik initieringsrit även för vänsterns maskulinitetsideal, i den meningen att vägran och efterföljande fängelsestraff blev ett signum eller en sorts initieringsrit för den revolutionäre mannen?

Den tredje gruppen, de etiska vägrarna, var mer förbryllande för de folkvalda. Om de ändå var fullt kapabla och rationella i enlighet med rådande hegemonisk maskulinitet, varför kunde de då inte fullgöra sin maskulina plikt? Under den studerade tidsperioden försköts den sammantagna bilden av vapenvägrare, från att ha setts som maskulinitetsavvikare med mer eller mindre udda övertygelser och känslomässiga problem, till att i lagstiftningsdebatten beskrivas som bildade, självständiga

114. Granström (2002) s. 111–112.

115. Helena Hill, "En riktig revolutionär: Klass, kön och politiskt motstånd i den svenska 68-vänstern" *Norma* 2010:2, i sin helhet.

och samhällsintresserade. Den etiska vägrarens beslut sågs som baserat på ett rationellt och påläst resonemang. Etiska vägrare blev en större andel av vägrarna totalt och även fler i absoluta tal. Därmed utmanade de idén om väpnad värnplikt som maskulin initieringsrit och militärens lämplighet som fostrare av en kritiskt tänkande svensk medborgare.

Lika mycket som hegemonisk maskulinitet, enligt maskulinitets-teoretiska resonemang, utmanas av alternativa och kritiska röster med andra genus-, klass-, etnicitets- och rasideal präglades den politiska hegemoniska maskuliniteten i det här fallet av en generationsdimension. De folkvalda tog upp frågan till debatt när vapenvägrargruppen redan ökat markant.

Invändningarna mot tidigare nämnda aspekter av vapenfrilagstiftningen och värnplikten som maskulin fostran och initieringsrit hade framförts redan före 1960-talet. Skälen att vägra var heller inte nya i sig. Som Molin och Zetterberg har visat kritiserades försvaret under andra världskriget i Sverige av främst pacifistiska kvinnor, som gärna framhävde sig själva som modersgestalter, kristna socialdemokratiska pacifister och liberaler. Dessa framhävde vad de såg som högre värderingar att ingjuta i ungdomen: självständighet, empati och ett kritiskt sinnelag. Detta kunde värnplikten, eller högerns världskrigsaktualiserade förslag om värtjänst för skolungdom, inte erbjuda.¹¹⁶ Anders Ahlbäck har visat hur den finländska värnpliktsarmén under mellankrigstiden kritiserades för att vara själsligt nedbrytande och potentiellt destruktiv för de unga finländska männens demokratiska fostran och självständiga tänkande. Andra hyllade den som nationens försvarare och fostrare av finländska manliga medborgare. Enligt Ahlbäck var detta ett uttryck för en konflikt mellan olika klassspecifika hegemoniska maskuliniteter, som därefter kom att sammanfogas till en ny hegemonisk maskulinitet som på det hela taget var en hybrid av de olika idealen. Den finländska hegemoniska maskuliniteten präglades därefter av en misstro mot ideologisk hjärntvätt, överdriven patriotism och underordning, men en beredvillighet att gå ut i krig för att försvara nationalstaten.¹¹⁷

Vad vi ser i vapenfrilagstiftningen i Sverige är att dessa egenskaper

116. Molin (1974) s. 52–53, 58–59, 61–62; Zetterberg (1975) s. 72.

117. Ahlbäck (2010) s. 148, 154–157, 286–289, 302–304; se även Anders Ahlbäck, "Som en piskad hund: bilder och motbilder av manligheter i den finska värnpliktsarmén kring år 1930", *Scandia* 72:1 (2006) s. 55–58.

sades prägla efterkrigsgenerationens unga män. Utmaningen kom inte bara från värnpliktsvägrarna, utan även från de som mer eller mindre villigt genomförde värnplikten men som eftersträvade dialog med befälen om vad övningarna och regelverken syftade till i stället för blind orderlydnad. Folkvalda som inte ville kompromissa alltför mycket med värnpliktens principer utmålade emellertid vapenvägran som socialt smittsamt, en samhällelig sjuka som på sikt kunde hota nationalstatens autonomi, vilket är i linje med Granstöms slutsatser.¹¹⁸

Sammantaget visar utvidgningen av tjänstgöringsområden för de vapenfria att definitionen av medborgarskapets villkor förändrats. Eftersom värnplikten inte var frivillig var den fortfarande ett villkor, men möjligheten att tjänstgöra inom mer omhändertagande civila inrättningar, såsom Röda korset eller kommunala skolor, indikerar en mer inkluderande definition av manlig, medborgerlig samhällsnytta, samtidigt som kvinnornas exkludering från värnplikten ifrågasattes utifrån jämställdhetsperspektiv. Vapenfrifrågan bör också ses i ljuset av 1970-talets mansrörelse, som gjorde upp med vad de ansåg vara destruktiva maskulinitetsideal. Kulturellt omhuldade maskulina egenskaper såsom hårdhet och prestige skulle ersättas av ett bejakande av mjukare känslor, som Hill har visat.¹¹⁹

Definitionen av manlig medborgarplikt förändrades som svar på utmaningarna från försvarets förändrade behov och en förändrad sammansättning av vapenvägrare, som kom att bli en ny måttstock. Däremot gällde det fortfarande för vapenvägrarna att acceptera och uppoffra sig för att utföra de totalförsvarsplikter som staten ålade dem för att inte ses som hotfullt avvikande. Den politiska strävan var att få så många som möjligt att underkasta sig sin medborgerliga plikt. För att åstadkomma detta krävdes en anpassning gentemot utmanande krav på pliktens innehåll, samtidigt som eftergifterna inte fick vara så stora att de innebar en prestigeförlust. Resultatet blev att tjänstgöringsområdena och definitionen av manlig medborgerlig plikt vidgades till påtagligt civila sektorer såsom skolväsendet, kristna samfund samt naturvård. Att hänvisa till totalförsvarsbegreppet blev i sammanhanget ett politiskt mer bekvämt sätt att undvika besvärliga vapenvägrarsituationer utan att det verkade

118. Granström (2002) s. 111–112.

119. Helena Hill, *Befria mannen: Idéer om förtryck, frigörelse och förändring hos en svensk mansrörelse under 1970-tal och tidigt 1980-tal* (Umeå 2007) s. 61–65, 87, 104–109, 232–233.

som om grundprincipen luckrades upp. Vapenfria tjänster kunde förläggas inom verksamheter som stod mycket långt ifrån den militära sektorn och därmed i praktisk mening innebar en i allt väsentligt annorlunda värnplikt. Men genom att idémässigt knyta dessa till totalförsvaret införlivades undantagen i värnpliktens grundprinciper och den manliga medborgerliga plikten att försvara landet, med eller utan vapen.

Duty and exception: Non-combatant legislation and the conditions of men's citizenship in Sweden 1965–1978

In countries where military conscription has been in force such service has been defined as a masculine duty as opposed to feminine caring and life giving duties. Conscientious objectors not only question a societal contract of duties and civil rights; they also challenge a politically hegemonic masculinity by opting out of one of its main homosocial arenas. This article investigates the changes made to non-combatant conscription service legislation and how it was discussed and designed as a condition for male citizenship in Sweden 1965–1978.

In 1963, the Social democrats and the Liberals demanded changes in the restrictive non-combatant conscription legislation adopted during World War II. Critics regarded the connection of the non-combatant services to the armed forces as too manifest. New legislation was introduced in 1966. A state board was established to evaluate requests for civil service, transferring evaluation from the military to the civilian sector. The non-combatant service areas were expanded in order to take individual requests into consideration, without compromising the need for conscripts within the total national defense. Members of Jehovah's Witnesses, who refused unconditionally, were controversially exempt from all service, as they were deemed unfit, comparable to alcoholics and anti-socials.

A notable increase of ethical and political non-combatant applications in the last years of the 1960s and early 1970s proved challenging to the 1966 legislation. In 1973 a new governmental commission was appointed to propose changes. One problem was the application evaluation board's partiality towards religious objectors and the nature of the proceedings, which were criticized for being too intrusive, thus clashing with the objectors' civil rights. In 1978 the approved service sectors were further expanded into the civilian

sector, for example by allowing environmental work, school assistance and service with the Red Cross. The legislative changes indicate that the link between conditioned male citizenship and military service was weakened, when challenged by the non-combatants' alternative masculinities.

Keywords: Sweden, non-combatant conscription, conscientious objection, masculine citizenship, hegemonic masculinity, 1960s, 1970s